

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СВІТ-СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ

У статті аналізуються світові глобалізаційні процеси крізь призму світ-системного аналізу. Досліджуються концептуальні витoki світ-системної теорії, найбільш впливові чинники її формування. Центральним фокусом статті виступає капіталістична світ-економіка, її становлення, розвиток, відмінні риси. Визначається статусні позиції країн ядра, напівпериферії та периферії, що є основними підсистемами сучасної світ-системи. Робляться висновки щодо перспектив розвитку сучасної світ-системи.

Ключові слова: світ-система, світ-економіка, світ-імперія, глобалізація, капіталізм, трансформація.

Гурбич А.С.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МИР-СИСТЕМНОГО АНАЛИЗА

В статье анализируются мировые глобализационные процессы через призму мир-системного анализа. Исследуются концептуальные истоки мир-системной теории, наиболее влиятельные факторы ее формирования. Центральным фокусом статьи выступает капиталистическая мир-экономика, ее становление, развитие, отличительные черты. Определяются статусные позиции ядра, полупериферии и периферии, что являются основными подсистемами современной мир-системы. Делаются выводы согласно перспектив развития современной мир-системы.

Ключевые слова: мир-система, мир-экономика, мир-империя, глобализация, капитализм, трансформация.

Gurbich O.

THE THEORETICAL BASIS OF WORLD-SYSTEMS ANALYSIS

At this article the world globalization processes through a prism of world-system analysis is analyzed. It is also researched conceptual sources world-system theory and the most influential factors of its building. The main idea of the article is the capitalist world-economy, its formation, development, distinguishing features. There are defined status positions of the nucleus, semi-periphery and periphery, that are the basic subsystems of modern world-system. Here also described conclusions according to perspectives of the modern world-system development.

Key words: world-system, world-economy, the world-empire, globalization, capitalism, transformation.

Ми живемо сьогодні в епоху глобальних змін. Важливим є розгляд цих процесів не як хаотичних нагромаджень випадкових явищ, а як етапи формування нової цивілізації. Сучасний світ на зламі тисячоліть переживає нову велику трансформацію, яка розгортається водночас у багатьох вимірах – економічному, соціальному, культурному, технологічному й геополітичному. Ця трансформація пов'язується з інтенсифікацією

процесів глобалізації, що веде до створення єдиного інтегрованого світового економічного й політичного простору. Тому дуже важливо зорієнтуватися в цих процесах, аби знаходити вчасні й адекватні відповіді на виклики глобалізації.

У цих умовах зростає розуміння того, що багато глобальних проблем, з якими людство зіткнулося на початку ХХІ ст., не можуть бути осмислені на рівні окремих держав та взаємин між ними. Тому державоцентристський підхід багато в чому вичерпує свої можливості як сукупність засобів і методів наукового пізнання та перетворення сучасної соціальної реальності. Політичні науки потребують нової парадигми, здатної адекватно пояснити структуру, механізм функціонування, соціальні суперечності й тенденції розвитку сучасної глобальної системи, яка є органічною цілісністю, що має власну логіку розвитку. Таким чином, актуальним завданням дослідників є вироблення відповідної концепції, яка б оптимально й адекватно розв'язувала теоретичні проблеми сучасності. Предметом дослідження є світ-системний аналіз, його витоки та інтерпретації його фундаторів і послідовників. Метою статті є висвітлення головних теоретичних засад світ-системної теорії, визначення її новаторських концептуальних положень.

Найбільш масштабним викликом теорії модернізації та теорії розвитку – класичним прикладам теорій макроісторичних змін, що панували до того, - стала концепція світ-системного аналізу Імануїла Валлерстайна, яка продовжила на якісно новому рівні розробку геоісторичних інтуїцій французької школи „Анналів”, синтезуючи соціологічний, історичний, географічний і економічний підходи до суспільної еволюції. Фундаментальні наукові дослідження І. Валлерстайна, що присвячені проблемам аналізу історичних систем, зокрема, становленню та розвитку сучасного світу, одержали всесвітню популярність і відкрили новий етап у вивченні глобальних процесів розвитку й трансформації людських суспільств. Світ-системна теорія значно вплинула на зростання інтересу до глобальної історії та сприяла народженню історії глобалістики [1, с.8].

З моменту виникнення світ-системного аналізу було накопичено великий обсяг літератури, присвяченої аналізу теоретико-методологічних підвалин цієї теорії, її впливу й внеску в розвиток сучасного суспільствознавства. В обговоренні картини соціальної реальності, створеної світ-системним аналізом, з'ясуванні сутності цього підходу, його теоретико-методологічних ідей і принципів брали участь окрім І. Валлерстайна ще й К.Чейз–Данн, Дж. Аррігі, А.Г. Франк, Ч. Тіллі, Дж. Абу Лугод, Дж. Модельські та інші відомі представники західного суспільствознавства.

Ступінь досліджуваності проблеми в пострадянській науці більш скромний. В Україні цей напрям є ще менш дослідженим, хоча останнім часом з'явилося кілька публікацій, що торкають різні аспекти світ-системного аналізу. Це стаття В. Танчера, в якій розглядається бачення І. Валерстайном перспектив розвитку соціології у ХХІ ст., а також статті П. Кутуєва та О. Фісуна, присвячені деяким методологічним аспектам концепції Валерстайна та інших світоаналітиків.

Більшість пострадянських публікацій має переважно ознайомчий, оглядовий характер, їхні автори, насамперед, приділяють увагу реконструкції поглядів теоретиків світ-системного аналізу, не вдаючись до глибокого всебічного аналізу їхніх концептуальних конструктів й обмежуються загальними оцінками [2, с.3].

Найбільш розповсюджена версія світ-системного аналізу розроблена американським політологом І. Валлерстайном. У роботі «Аналіз світових систем» він зазначив, що найближчі 25-50 років світ еволюціонує до нового світового порядку [3, с.7]. Сама ж світ-система визначається як утворення з єдиним розподілом праці та множинністю культурних систем [3, с.75]. Зародилася сучасна світ-система в період переходу людства до індустріального суспільства.

Світ-система з єдиною політичною системою називається світ-імперією й характеризується економічною, політичною саморегулятивністю. Найбільш стійкі у свій час світ-імперії - Китай, Рим, Єгипет. Але самі по собі світи-імперії І. Валлерстайн не розглядає. Світ-система без єдиної політичної системи є світ-економікою. Така світ-

система включає множину політичних і культурних систем, які не є економічно саморегулятивними, а навпаки, взаємозалежними у сфері економічних відносин.

Які ж безпосередні концептуальні витoki світ-системної теорії, які школи та напрямки у найбільшій мірі вплинули на її зародження та розвиток? Скоріш за все, це теоретичний підхід є синтезом одразу декількох теоретичних традицій: по-перше геоісторії Ф. Броделя і, ширше, всього спадку школи „Анналів”; по-друге, „теорії залежності” у версії А.Г. Франка (яка, в свою чергу, пов’язана з марксистською теорією імперіалізму); по-третє, некласичної економічної теорії (включаючи концепцію економічних циклів), де особливо варто виділити роботи К. Поланьї, Й. Шумпетера і М. Кондратьєва [4, с.214].

У результаті дослідження світової економіки К. Чейз-Данн дійшов висновку, що завдяки міжнародному розподілу виробництва, глобальним інвестиціям та інтенсивному економічному обміну між різними частинами світової економіки принаймні з середини ХХ століття існує врівноважена система ефективного розподілу робочої сили та інших дефіцитних ресурсів. Система розглядається як сукупність економічного обміну з іншими частинами. Це надало підстави І. Валлерстайну стверджувати, що в сучасному світі існує лише одна світ-система. Єдиний поділ праці у світ-системі означає, що різні регіони залежать від економічного обміну з іншими регіонами для постійного й плавного забезпечення потреб цих регіонів, – тільки світ-система, на відміну від її частин, є самодостатньою в сенсі стабільного забезпечення власних потреб [5, 74]. Це означає, що світ-система справді має властивості, які не зводяться до властивостей її складових і не виводяться з них, а отже, є цілісною. Таким чином, за критерієм існування єдиного (у наведеному значенні) поділу праці сучасна світова сукупність суспільств утворює єдину світ-систему.

У світ-системному аналізі І. Валлерстайна та К. Чейз-Данна головним критерієм розрізнення соціальних систем можна вважати економічну саморегулятивність, тому вихідною одиницею дослідження світ-економічного аналізу є світ-система, і сучасна глобальна соціальна система визначається як світ-економіка.

Відрізняється варіант світ-системного аналізу запропонований Андре Гундер Франком. Франк звертає увагу на те, що світ-система повинна бути лише одна, яка виникла не менше як 5 тис. р.т., а згодом через багато численні цикли експансії та консолідації охопила собою весь світ. У ході еволюції світ-системи її центр неодноразово зміщувався.

Опоненти Франка, як-от П. Обрієн, вважають, що міжнародна торгівля та експлуатація колоній не відігравали вирішальної ролі у процесі нагромадження капіталу та індустріалізації Європи. Згідно з розрахунками Обрієна, прибутки від цієї торгівлі дорівнювали менш, ніж 2% європейського ВВП наприкінці ХVІІІ століття, тому „для економічного зростання ядра периферія залишалась периферійною” [6].

Франкова критика Валерстайнового захоплення ХVІ століттям, упродовж якого стався розрив із традиційним минулим, тоді як у Європі народилась нова епоха модерного капіталізму, не є чимось абсолютно новим та оригінальним: він сам неодноразово посилається на знахідки Дж. Абу-Луход, яка аналізувала світову систему до постання європейської гегемонії [6].

Джанет Абу-Луход продемонструвала у своїх дослідженнях, що до кінця ХІІІ ст. вже існувала глобальна інтегрована високорвинута світ-система, молодшим елементом якої була Європа. На її думку „світ-система ХІІІ ст. зобов’язана своїм процвітанням замиканню – завдяки відкритості Китаю – постійних торговельних морських і сухопутних шляхів у деякий безупинний ланцюг. Таким чином світ-система своїм „підйомом” аж до піку в другій половині ХІІІ ст. і перших десятиліттях ХІV ст. зобов’язана головним чином результатами розвитку на Сході а не на Заході” [7, с.454].

Також показовим є некритичний характер світ-системного підходу, його відхід від класичної проблематики, пов’язаної з такими проблемами, як класи, їх боротьба та

імперіалізм. Дж. Аррігі, один із найбільш видатних представників даного підходу, пропонує аналітично незвичну і в той же час панорамну інтерпретацію капіталізму, як хвилеподібно добудовуючої системи контролю (а не виробництва і не обміну) над ринковими відношеннями і політикою держав [8, с.6].

Світ-системний підхід орієнтований, у першу чергу, на дослідження процесів розвитку і змін всієї світ-системи в цілому, що робить його малоприматним для аналізу конкретних суспільств, внаслідок чого навіть найбільш видатні представники світ-системного підходу фактично відходять від нього, розглядаючи конкретні політичні явища. Не винятком є і Аррігі: „Класова боротьба і поляризація світової економіки в центрі й на периферії, що відігравали помітну роль в моїй початковій концепції довкола ХХ століття майже повністю випали з картини” [8, с.36].

У своїй спільній роботі „Глобальна історія в контексті сучасних теорій геоісторичних змін” О.А. Фісун та О.В. Крисенко роблять „огляд і аналіз теорій геоісторичної динаміки інституційних структур „великої тривалості” як стратегічного дискурсу універсальної історії глобальних історичних систем” [1, с.6]. Вони співставляють та аналізують концепції різних авторів щодо існування єдиної чи різних світ-систем.

Так ці науковці зазначають, що у 1990-і роки концепція світ-системного аналізу стала широко використовуватися для аналізу не тільки модерної, але й до модерної епохи. Лінія розділу серед дослідників пролягає між тими, хто вважає, що існувало декілька якісно різних світ-систем (як між модерном і до модерном, так і у межах самого домодерна), й тими, хто наполягає на існуванні суто єдиної світ-системи протягом усього часу цивілізованого існування людства [1, с.9].

Прихильники першої позиції Чейз-Данн і Томас Холл, які стверджують, що сучасна капіталістична світ-система є тільки одним з типів світ-систем і що протягом глобальної історії існувало й багато інших типів. Вони віддають перевагу дослідженню різних „мереж взаємодії”. На їхнє переконання, саме ці мережі є визначальними в аналізі історичних змін. „Замість того, щоб застосовувати термін „світ-система”, - кажуть вони, - тільки до одного з типів зв'язку і використати для інших інші слова, ми припускаємо, що повні світ-системи утворюються всіма цими формами зв'язку” [9, с.442].

До представників другої позиції О.А. Фісун та О.В. Крисенко відносять А.Г. Франка та Б. Гілса, які у свою чергу вважають, що світ-система зародилась ще в Єгипті та Месопотамії близько 3000 р. до н.е.

До концептуальної лінії існування єдиної світ-системи А.Г. Франка та Б. Гілса приєднався Дж. Модельскі. Який звертає увагу на те, що поряд з різними трансформаціями відбуваються постійні континуальні зміни, пояснення яких може бути представлено в рамках еволюційної теорії. Модельскі вважає, що світова система почала формуватись з часів Неолітичної революції, спочатку на Близькому Сході, у Месопотамії і Єгипті, а згодом поширилась назовні [1, с.11].

Світ-системному аналізу присвячені чимало інших робіт О.В. Крисенка, який приділяв увагу не лише теоретичному опрацюванню цієї концепції, а й використовував його у своїх дослідженнях як призму, через яку споглядав на підняту проблематику. Так він зазначав: „Одних з ключових моментів дослідження світ-системних перспектив Порубіжжя Центрально-Східної Європи є неможливість застосування для аналізу Порубіжжя деяких деяких сталих дискурсивних форм, що відтворюються у рамках парадигми теорії Розвитку, у першу чергу теорій так званого „демократичного Транзиту” і консолідації нації” [10, с.185].

Із позицій світ-системного аналізу основні відношення між елементами світ-системи описуються в економічних термінах: поділ праці, виробництво, інвестиції, товарообмін, торгівля тощо. Оскільки в сучасній капіталістичній світ-економіці основною цільовою функцією економічної діяльності є збільшення прибутку та накопичення капіталу, основний акцент світ-системних досліджень зроблено на аналізі відносин обміну

вартостей та отримання додаткової вартості. Наприклад, при дослідженні відносин між регіонами світ-системи відмічається їхня несиметричність, яка полягає в тому, що одні регіони привласнюють більшу частину додаткової вартості, а інші – меншу [5, с.86].

Як основні підсистеми світ-системи виділяють ядро, напівпериферію й периферію. Позиція кожної окремої локальної економіки в одній із цих підсистем визначається через переважання одного з двох типів виробництва: капіталомісткого та трудомісткого, – економіку з превалюванням капіталомісткого виробництва відносять до ядра; економіку, в якій домінує трудомістке виробництво, – до периферії; економіку, в якій приблизно в однакових пропорціях поєднуються ці два типи виробництва, – до напівпериферії. Важливим наслідком цієї закономірності є несиметричність відносин між регіонами світ-економіки: регіони ядра привласнюють надлишки усієї світ-економіки; напівпериферія експлуатується ядром і водночас експлуатує периферію, підтримуючи стабільність світ-економіки.

При розгляді структурних підсистем світ-економіки враховуються економічні системи окремих країн. Тому світ-системний аналіз розглядає не лише глобальну економічну систему, а й те що називають локальними економіками.

У структурі сучасної світ-економіки І. Валлерстайн розрізняє політичні утворення, що мають владу впливу на ринкові процеси – нації-держави. У світ-системному аналізі поняття держави вживається принаймні у двох значеннях: як нація-держава (населення країни, яке має власну державу) та як державний апарат влади (соціальні страти посадових осіб у державах). Держава як апарат влади не аналогічний суспільству. І. Валлерстайн, розглядаючи сучасні держави, міркує так: сучасні держави вважаються суверенними, однак існують у міждержавній системі; суверенітет спрямований всередину держави, передбачає, що в межах своїх кордонів держава має право здійснювати будь-яку політику яку вважає за доцільне, приймати будь-які закони, які вважає за необхідне. При цьому жодна структура всередині держави не має права відмовитися від їх виконання. Суверенітет спрямований назовні передбачає, що жодна інша держава не має права претендувати на повноваження іншої держави всередині її кордонів [5, с.84].

Але І. Валлерстайн зауважує, що жодна держава ніколи повною мірою не була суверенною навіть у своїх межах, оскільки завжди зустрічала опір діям влади. Так само і зовнішній суверенітет на практиці постійно порушується втручанням однієї держави у справи іншої. Крім того весь кодекс міжнародного права є обмеженням зовнішнього суверенітету [5, с.84].

Світ-системний аналіз досліджує соціальну еволюцію систем суспільства, а не окремих соціумів, на відміну від попередніх соціологічних підходів, у рамках яких теорії соціальної еволюції розглядали розвиток перш за все окремих суспільств, а не їх систем. У цьому світ-системний підхід схожий з цивілізаційним, але він більш довершений, бо досліджує не лише еволюцію соціальних систем, що охоплюють одну цивілізацію, але й такі системи, що охоплюють більше одної цивілізації або навіть усі цивілізації світу.

Існування окремих суспільств (І.Валлерстайн називає їх „національними державами”) вважається вторинним, похідним від існування соціальних систем. Не соціально-історичні організми поєднуються в системи, а навпаки, системи породжують соціально-історичні організми. Цей погляд пов'язаний з тим, що головний предмет досліджень – сучасність. Саме для сучасності характерний досить сильний зворотний вплив міждержавної системи на складові національної держави. На його думку, в історії можуть бути лише зміни, що не мають ніякої спрямованості. Понять „прогрес” і „розвиток” не існує.

У суспільстві побутує думка, що соціальна реальність існує в трьох окремих сферах: політичній, економічній і соціокультурній. Під економічними явищами при цьому розуміється те, що має відношення до функціонування ринку, політичними – те, що безпосередньо стосується державних інститутів, а соціокультурними – те, що визначається станом нашого духу. Кожна з цих сфер представляє автономний вид

діяльності та має власну внутрішню логіку розвитку, але, насправді, це міф, розвіяти який прагнув і І. Валлерстайн. На його думку, всередині капіталістичної системи вказані сфери працюють разом і нероздільно: на особистісному рівні не існує загальних (економічних, політичних, соціокультурних) видів мотивацій, як і не існують об'єктивні інститути, що діють виключно в одній сфері. Наприклад, функціонування економічної сфери не може базуватися лише на тому, що має відношення до сфери „ринку”: будь-яка виробнича система організована як мережа соціальних відносин, що втілює певну ціннісну систему уявлень, що у свою чергу реалізується через визначення політичних процесів. Навіть „економічні” ринки є більше соціально-політичними утвореннями, а, наприклад, дійсний рівень цін залежить від багатьох соціально-політичних обставин. Вся політична діяльність спрямована на забезпечення економічних потреб та досягнень у певних соціокультурних цілях. Не виключення – і соціокультурна діяльність, що є можливою за наявності економічних і політичних обставин. З цього приводу І. Валлерстайн відзначає, що всі інститути діють одночасно і політично, і економічно, і соціокультурно і не можуть бути ефективними інакше.

Отже, відмінними рисами капіталістичної світ-економіки (КСЕ) є:

1. Непереривне накопичення капіталу в якості рушійної сили КСЕ;
2. Осьове розподілення праці, що створює напруження між центром і периферією системи, так як нерівний обмін всередині КСМ приймають просторові форми;
3. Існування в структурі КСЕ напівпериферійних зон;
4. Значна роль на ряду з наймаю, різноманітних форм ненаймаючої праці;
5. Відповідність меж КСМ межам міждержавної системи суверенних держав;
6. Походження КСЕ не у XIX, а значно раніше – в „довгому XVI столітті”;
7. Виникнення КСЕ спочатку в одній частині світу (Північно-Західній Європі) і пізніше її поширення на весь останній світ через особливий процес „інкорпорації”;
8. Обов'язкове існування в структурі КСЕ держав-гегемонів, чий період повного та беззаперечного панування є, водночас, відносно коротким;
9. Другорядний характер держав, етнічних груп та сімейних одиниць, які постійно створюються та перероблюються;
10. Фундаментальне значення расизму та сексизму в якості організуючих принципів функціонування системи КСЕ;
11. Виникнення анти системних рухів, водночас підриваючи та посилюючи КСЕ;
12. Структурна модель циклічних ритмів і вікових трендів, які втілюють внутрішні протиріччя системи (та які є причиною системної кризи КСЕ, що переживаємо ми сьогодні) [4, с.231].

Таким чином, можна виділити декілька новаторських концептуальних положень, які утворюють теоретичні передумови світ-системного аналізу: по-перше, це переосмислення проблематики історичної темпоральності (від календарного лінійного часу до множинності різноманітних видів „часу та простору”); по-друге, це нова одиниця аналізу (історичні системи, а не окремі суспільства та / або держава); по-третє, це переосмислення сутності соціальних змін (стохастичний розвиток всього лінійного прогресу) [4, с.216]. Ми, погоджуючись із думкою І. Валлерстайна, приходимо до висновку, що економічна, політична, соціокультурна сфери не є автономними. Світ-системний аналіз досліджує соціальну еволюцію систем суспільства, а не окремих соціумів, на відміну від попередніх соціологічних підходів, у рамках яких теорії соціальної еволюції розглядали розвиток перш за все окремих суспільств, а не їх систем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фісун О.А. Глобальна історія в контексті сучасних теорій геоісторичних змін / Фісун О.А., Крисенко О.В. // Вісник Харківського національного університету імені Каразіна „Питання політології”. – Харків, 2004. – № 643. – 232 с. – С.6–13.

2. Малюк А. Концепція історичних систем в світ-системному аналізі: історико-соціологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: 22.00.01 / А. Малюк. – К.: НАН України; Інститут соціології, 2005.
3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн; [пер. с англ.]. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
4. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монография / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
5. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI в. / И. Валлерстайн; [пер. с англ.]. – М.: Логос, 2004. – 368 с.
6. Емпіричний зміст історичної соціології сходацентризму: критична оцінка нової версії багатства народів [Електронний ресурс]/ П.В. Кутуєв // Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2007. – №62. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_62/Kutuyev.pdf
7. Абу-Луход Дж. Переструктурируя мир-систему, предшествующую новому времени / Дж. Абу-Луход // Время мира. Альманах. Вып. 2: Структуры истории; [под ред. Н.С. Розова]. – Новосибирск, 2001. – С.449–461.
8. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Дж. Арриги; [пер. с англ.]. – М.: Издательский дом „Территория будущего”, 2006. (Серия „Университетская библиотека Александра Погорельского”). – 472 с.
9. Чейз-Данн К. Две, три много миросистем / К. Чейз-Данн, Т.Д. Холл // Время мира. Альманах. Вып. 2: Структуры истории; [под ред. Н.С. Розова]. – Новосибирск, 2001. – С.424–448.
10. Крисенко О.В. Порубіжжя Центрально-Східної Європи у світ-системній перспективі / О.В. Крисенко. – Вісник Харківського національного університету імені Каразіна „Питання політології”. – Харків, 2006. – № 737. – 263 с. – С. 183–190.